

15. Конончук І. М. Джерелознавство: навч.-метод. посібник / І. М. Конончук / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. М. Гоголя. — Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — 88 с.
16. Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень. Завдання історичної методики / І. П. Крип'якевич // Український історичний журнал. — 1967. — № 2. — С. 100–106.
17. Ланглау Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглау, Ш. Сеньобос. — СПб., 1899. — 275 с.
18. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: курс лекций, читанных студентам Петербург. ун-та / А. С. Лаппо-Данилевский. Вып. 1–2. — СПб., 1910–1913. — 799 с.
19. Макаручук С. А. Джерелознавство історії України: навч. посібник / С. А. Макаручук. — Львів: Світ, 2008. — 512 с.
20. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України / АН України. Ін-т історії України. Ін-т археології України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. НДІ теорії, іст. архіт. та містобуд. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана. — К., 1993. — 112 с.
21. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / відп. ред. Горбик В. О. / НАН України. Ін-т іст. України. УТОПІК. Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК. — К., 2007. — 335 с.
22. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 1. — К.: Наук. думка, 1991. — С. XL–LXXIII.

Надійшла до редколегії 02.09.2011 р.

УДК 94(100) "653": 930.1 (477) "1804/1917"

С. І. ЛИМАН

ІСТОРІЯ ПЕРШОГО БОЛГАРСЬКОГО ЦАРСТВА В ПРАЦЯХ ТА НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)

Дослідження в Україні різних проблем історії Першого Болгарського царства відбивали ключові тенденції загальноєвропейської болгаристики — інтерес учених до політичних, насамперед, зовнішньополітичних проблем і визнання високої культурної місії православної Болгарії як посередниці між Візантією і слов'янством.

Ключові слова: Перше Болгарське царство, середні віки, історія, медієвісти, Україна.

Исследования в Украине различных проблем истории Первого Болгарского царства отражали ключевые тенденции общероссийской болгаристики — интерес учёных к политическим, прежде всего, внешнеполитическим проблемам и признанию высокой культурной миссии православной Болгарии как посредницы между Византией и славянством.

Ключевые слова: *Первое Болгарское царство, средние века, история, медиевисты, Украина.*

Ukrainian studies on various problems of history of the First Bulgarian Kingdom reflected key trends of general Russian Bulgarestics — interest of scholars to political, primarily foreign political, problems and admission of high cultural mission of Orthodox Bulgaria as a mediator between Byzantium and Slavic world.

Key words: *First Bulgarian Kingdom, Middle Ages, history, medievalists, Ukraine.*

Історія державного будівництва в середньовічній Європі дає чимало прикладів сучасним теоретикам євроінтеграційних процесів. Особливе значення мають досвід утворення й існування ранньосередньовічного Болгарського царства (681–1018), яке заслужено називається Першим. Першим Болгарським. Першим за часом утворення серед інших слов'янських держав. Першим з них, що сприйняли християнство. Нарешті, першим, який удало поєднав два зовсім різні етноси — слов'ян і протоболгар. Зазначені політичні, етнічні, культурно-конфесіональні процеси, що відбувалися в Першому Болгарському царстві, викликали науковий інтерес істориків України ще в добу Російської імперії.

Вивчення вченими дореволюційної України історії Першого Болгарського царства ще не стало предметом спеціального дослідження. В історіографії розглядалися лише окремі аспекти цієї проблеми в контексті вивчення історії історичної науки, історії славістики, балканістики і медієвістики в Російській імперії в цілому [16, с. 824; 28, с. 148; 29, с. 221, 247], в Україні [13, с. 201–202, 323, 324; 17, с. 382–390, 393, 397–398], в окремих вищих навчальних закладах [12, с. 44; 31, с. 123], різних аспектів науково-педагогічної діяльності найвидатніших учених [3, с. 17–18; 20, с. 121]. Серед цих учених найбільший інтерес історіографів апіорі викликала наукова спадщина видатного болгарського і російського історика М. С. Дринова [4, с. 61, 63–64; 21, с. 69–70], з ім'ям якого пов'язаний початок нового етапу вітчизняної болгаристики. Частина його творчості присвячена дослідженню проблем Першого Болгарського царства, і цей аспект наукової спадщини М. С. Дринова відображено в численних публікаціях, зокрема у фундаментальній монографії Л. В. Горіної «Марин Дринов — историк и общественный деятель» [5, с. 130–145]. Незважаючи на певні успіхи у вивченні творчості окремих болгаристів відсутнє комплексне вирішення проблеми вивчення історії Першого Болгарського царства в працях дослідників українських земель Російської імперії. Таким чином, мета статті — усебічний аналіз досліджень у дореволюційній Україні різних аспектів історії середньовічної Болгарії до її завоювання Візантією (681–1018).

Середньовічна історія Болгарії тривалий час не була пріоритетним напрямом славистичних досліджень в Україні. Цей напрям до 1870-х рр. не викликав помітного суспільного інтересу. Тільки в 1829 р. Ю. І. Венелін опублікував у Москві першу в Російській імперії працю, частково присвячену історії болгарського середньовіччя — «Древние и нынешние болгаре в

политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам». Проте в цій праці він припустився помилок висловлень, зокрема, що болгари завжди були слов'янами, а не тюрками, і одним з етапів слов'янської колонізації Балкан вважав появу орди Аспаруха на Дунаї [2; 13, с. 126; 29, с. 140].

Загальноросійські історіографічні тенденції впливали на вивчення історії Першого Болгарського царства в Україні. Епохальною датою в історії університетської славістики традиційно вважають 1835 рік. Цього року, відповідно до нового Університетського статуту, в російських університетах уперше засновано кафедри слов'янської філології. Проте перше в Україні звернення до середньовічного минулого Болгарії не було пов'язане з діяльністю зазначених кафедр. Уперше про ранньосередньовічних болгар згадав професор кафедри російської словесності Київського університету М. О. Максимович у праці «Откуда идёт Русская земля» (1837). За М. О. Максимовичем, болгари належали до запропонованої ним «південнозахідної» чи «задунайської» групи західного (!) слов'янства і саме вони «першими зі слов'ян стали грамотними» [19, с. 82].

Інше, докладніше звернення, здійснив відомий одеський історик, згодом директор Ришельєвського ліцею М. Н. Мурзакевич у нарисі «Нынешнее состояние просвещения у болгар» (1838). Незважаючи на назву, М. Н. Мурзакевич навів деякі короткі епізоди з історії Болгарії в середні віки. Автор указав лише приблизний час утворення Болгарського царства (кінець VII в.) і виділив основні напрями його зовнішньої політики [22, с. 3]. Торкнувся М. Н. Мурзакевич і рівня її освіти в ранньосередньовічну епоху, особливо підкресливши праці Іоанна Екзарха [22, с. 3].

Окремі історіографічні проблеми болгаристики розглядав у цей період і перший доктор слов'янознавства в Росії, професор Харківського університету І. І. Срезневський. В «Очерке книгопечатания в Болгарии» (1846) він навів «хронологічний огляд болгарських книг» за 40 років (1806–1845). Цей огляд містив вихідні дані опублікованих книг, які звичайно супроводжувалися стислою анотацією І. І. Срезневського. Його нарис, хоча і відбивав процес поступового розвитку болгарської літератури, в цілому свідчив про маловтішний стан болгарської історичної науки [30, с. 16]. При цьому лише в деяких з цих болгарських видань, переважно церковно-історичних, розглядалася епоха Першого Болгарського царства.

І. І. Срезневський першим в українських землях Російської імперії ввів історію середньовічної Болгарії в курси слов'янознавчих лекцій — «Енциклопедичний вступ у вивчення слов'янства», «Історичний і філологічно-літературний огляд західних слов'ян південної галузі», «Історія літератури західних слов'ян південної галузі». Як свідчить його лист до В. Ганки (1842), у рамках «Енциклопедичного вступу у вивчення слов'янства», зокрема болгар, він розглядав історію їхнього розселення, політичний лад, релігійний стан, зокрема в епоху язичництва і прийняття християнства, пам'ятки писемності [1, с. 113–114]. Проте І. І. Срезневський не читав лекцій, повністю присвячених історії Болгарії.

Безправне становище Болгарії в Османській імперії тривалий час заважало зростанню суспільного інтересу до її минулого в Україні. Цей інтерес виявлявся, зазвичай, тоді, коли події в Болгарії висвітлювалися на перших шпальтах газет. Так, у 1861 р., у розпал боротьби болгар за церковну самостійність від Константинопольського патріарха, професор Київської духовної академії В. Ф. Певницький у статті «Западный взгляд на болгарский вопрос» доводив, що «у болгар і греків здавна історично склалася взаємна ворожнеча» [23, с. 272], проте не заглибився в історію утворення Першого Болгарського царства.

Перемога болгар у боротьбі за автокефалію сколихнула в 1870 р. болгарську діаспору Одеси. Цій події були присвячені ювілейні святкування 1000-річчя хрещення князя Бориса. Провідний славист Одеського університету В. І. Григорович підготував з цього приводу урочисту промову «На память о Борисе-Михаиле, праотце славянского просвещения». Настільки висока оцінка ролі Бориса, відбита в заголовку, не суперечила змісту самої промови. У ній Борис названий «загальним слов'янським надбанням» [6, с. 170]. Незважаючи на те, що хрещення було прийнято Болгарією за візантійським обрядом, завдяки зусиллям Константинопольського патріарха Фотія, В. І. Григорович у запеклій суперечці Рима і Константинополя прагнула відвести слов'янству в особі Бориса позицію третьої самостійної сили [6, с. 167].

У працях істориків України досить рано зазвучала думка про високу посередницьку місію Болгарії в конфесійній і культурній освіті інших слов'янських народів. Серед цих ранніх праць — нарис випускника Київського університету А. К. Завадського-Краснопольського «Влияние греко-византийской культуры на развитие цивилизации в Европе» (1866). Завдяки ранньому хрещенню Першого Болгарського царства, — указував він, — саме «звіди одержали ми переклади св. писання, богослужбових книг і творів св. батьків, і деякі книги по предметах риторики, філософії й історії» [9, с. 66].

Значне зростання в Російській імперії суспільного і наукового інтересу до середньовічного минулого Болгарії відзначається лише із середини 1870-х рр. Він став наслідком Східної кризи і російсько-турецької війни 1877–1878 р., яка привела до відновлення державної самостійності Болгарії. У персональному плані розквіт болгаристики в Україні в останній чверті ХІХ в. був пов'язаний з науковою діяльністю професора Харківського університету, видатного російського і болгарського вченого М. С. Дринова.

М. С. Дринов вітав вивчення середньовічної Болгарії в сучасній історіографії. Він високо оцінював творчість К. Іречка, автора відомої «Історії болгар». Серед трактувань К. Іречка, що заслужили позитивний відгук М. С. Дринова, — початок викладу болгарської історії не з протоболгар, а з балканських слов'ян, визнання тривалості процесу заселення ними Балканського півострова, а також те, що «м. Іречек завдав останнього удару фракко-ілірійській теорії», яка вважала фракійців та ілірійців слов'янами [7, с. 217, 219]. На високій оцінці твору К. Іречка не вплинула навіть відзначена рецензентом стислість, з якою він виклав історію Першого Болгарського царства [7, с. 220].

Історію Першого Болгарського царства М. С. Дринов розглядав переважно в контексті слов'яно-візантійських відносин. Основні положення його концепції про вплив Візантії на сусідні слов'янські держави найдетальніше викладені в основній праці — докторській дисертації «Южные славяне и Византия в X в.» (1876).

Незважаючи на те, що праця присвячена проблемам зовнішньої політики на Балканах у X ст., М. С. Дринов почав своє дослідження з хрещення Болгарії. Ця подія і встановлення міцного миру з Візантією дозволили останній змінити на свою користь співвідношення сил і в інших частинах Європи. При цьому М. С. Дринов у своїй монографії чітко не відповідає на очевидне запитання: наскільки напруженими були зусилля Візантії, яка виграла церковну боротьбу за Болгарію в Римського папи, якщо приєднання болгар до греко-православної Церкви принесло такі очевидні вигоди Константинополеві. Винуватицею порушення дружніх відносин двох держав при царюванні Лева VI Філософа (Мудрого) і болгарського царя Бориса М. С. Дринов визнавав лише Візантію, а саме: наближених імператора, що спровокували своїми торговими махінаціями чергову війну. Безумовно, це надає уявлення про привід до чергового витка візантійсько-болгарського протистояння, але не повністю пояснює, чому протягом практично всього свого правління Симеон проводив антивізантійську зовнішню політику. При цьому сам М. С. Дринов зауважував, що «головна увага його (Симеона — С. А.) була зосереджена на пересадженні плодів візантійської освіченості в Болгарії» [8, с. 9–10].

Монографія М. С. Дринова насичена антивізантійськими висловленнями. Успіхи Болгарії у війнах проти Візантії істотно вплинули, на думку автора, і на зміну влади в Константинополі після Ахелойської і Катасиртської битв, і на зближення Візантії з папством (так зване «єднання» 923 р.) [8, с. 18–19, 27–29]. Навіть у даруванні Візантією Петру Симеоновичу титулу царя Болгарії М. С. Дринов убачав непорядний задум імператорського двору, який діяльно працював «над розкладанням могутності Болгарського царства» [8, с. 70].

У цьому розкладанні могутності Першого Болгарського царства багато істориків і до, і після М. С. Дринова звинувачували богомільську ересь. Сам М. С. Дринов правильно зобразив соціальну сутність богомільства, визнаючи, що «еретики зустрічали велике співчуття в середовищі народу» [8, с. 74]. Разом з тим, продовжуючи залишатися заручником свого болгарського патріотизму, учений указував на те, що ця ересь стала протидією пануючому в Болгарії так званому «візантизму» «з його розкішним кліром, з його придворними підступами, з його державною всемогутністю і суспільним порядком» [8, с. 78]. Початок пересадження цих візантійських порядків у Болгарію історик убачав ще в часи Борисова хрещення і царювання Симеона. «Але остаточно справа ця була завершена, особливо стосовно придворних порядків, при царюванні Петра введенням грецької принцеси в палац» [8, с. 84]. Таким чином, згідно з логікою М. С. Дринова та його антивізантійською концепцією, задумане Візантією «розкладання» Болгарії стало приносити свої плоди задовго до того, як візантійські армії

поставили крапку в історії Першого Болгарського царства. Прагнення болгар до гегемонії над Візантією дослідник намагався не помічати.

Болгаристична тематика посідала значне місце й у лекціях М. С. Дринова. Зміст його лекцій, які збереглися в Болгарському історичному архіві (ф. III), відомий завдяки статті А. В. Гориної [4]. Знайдений нами у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) курс М. С. Дринова з історії південних слов'ян у цілому повторює за своїм змістом попередні його висновки. Основну увагу в цьому курсі він приділяв саме історії болгар. Загалом М. С. Дринов був далекий від крайнощів, властивих певним висловленням вітчизняних і південнослов'янських учених. Наприклад, на відміну від Ю. І. Венеліна, він не вважав Аспаруха та його військо слов'янськими [15, л. 7 (зв.)]. Не вважав він і протоболгар народом фінського походження, на чому наполягали П. Й. Шафарик та І. Енгель [15, л. 9 (зв.)]. Проте сучасного дослідника, напевно, здивує критичне ставлення М. С. Дринова до поглядів, загальновізнаних у сучасній науці. Серед тих теорій, які «не можна вважати цілком розвиненими і доведеними», він обережно називав і теорію про тюркське походження протоболгар [15, л. 10].

Спадкоємцем М. С. Дринова по кафедрі слов'янської філології Харківського університету був відомий болгарист Г. О. Ільїнський, котрий у 1911 р. захистив докторську дисертацію «Грамоты Болгарских царей». Хронологічно вона охоплювала період існування Другого Болгарського царства. Оцінки Г. О. Ільїнським історії Першого Болгарського царства відбиті в «Кратком курсе истории южных славян» за 1908/1909 навчальний рік.

На думку Г. О. Ільїнського, із усіх південнослов'янських народів саме болгарі заслуговують на найбільшу увагу у зв'язку з тим, що вони першими створили свою державу [10, с. 1–2]. «Болгарія, — вказував учений, — стала розсадником освіти для всього православного слов'янства» [10, с. 7]. Незважаючи на величезний вплив Візантії на Перше Болгарське царство «своїм державним ладом», культурою, церковною організацією, у цілому, на думку Г. О. Ільїнського, болгарські царі «залишали недоторканими і суто слов'янські інститути» [10, с. 6]. Остання теза є досить уразливою для критики і потребує розгорнутих пояснень у зв'язку із запропонованою вченим докладною періодизацією болгарської історії. Із семи представлених Г. О. Ільїнським періодів середньовічної Болгарії три охоплювали час існування Першого Болгарського царства й істотно відрізнялися один від одного за внутрішнім змістом. Так, однією з характерних ознак початкового етапу Першого Болгарського царства (679–852) Г. О. Ільїнський вважав боротьбу слов'янського елементу «з аристократично-деспотичним устроєм пануючого народу» (тобто протоболгар — С. А.). Ця боротьба не ослабнула й у IX ст. У зв'язку з цим уведення християнства вчений називав «цементом», який скріпив два етноси і послабив міжплементний антагонізм, а Болгарське царство в IX–X ст. «організовується за візантійським зразком» [10, с. 10, 58].

Подібно до М. С. Дринова, в історії Першого Болгарського царства Г. О. Ільїнський особливо виділяв царювання Симеона Великого, при якому Болгарія досягла вершини могутності. Як і М. С. Дринов, Г. О. Ільїнський

вважав однією з характерних ознак розвитку останнього періоду Першого Болгарського царства богомільський рух, вплив якого був настільки великим, що богомили, вийшовши за межі Балкан, «безсумнівно, підготували ґрунт для гуситського руху в Чехії» [10, с. 78].

Одночасно з Г. О. Ільїнським слов'янознавчу кафедру Харківського університету очолював С. М. Кульбакін. Будучи переважно філологом, С. М. Кульбакін використовував дані лінгвістики й у курсі «История славян», зокрема в тих його частинах, що присвячені ранній болгарській історії [14, с. 2–3, 64, 74–75, 82–83 та ін.]. Проте, зосередивши увагу на питанні про етногенез протоболгар і слов'янського населення Мезії і Фракії, учений не вказав у своєму курсі дату і факт утворення Першого Болгарського царства. Діяльність настільки відомих правителів Болгарії як Крум і Борис цікавила С. М. Кульбакіна переважно в контексті проблеми слов'янізації вищого класу протоболгар [14, с. 82–83]. Нарешті, усупереч вітчизняній історіографічній традиції, С. М. Кульбакін поставив під сумнів факт хрещення болгар Кирилом і Мефодієм, пославшись на відсутність даних про це в «Паннонських житіях» [14, с. 83–84]. У курсі не відбиті факти, що надають слухачам хоча б найзагальніші уявлення про організацію державної влади і соціальних відносин Першого Болгарського царства.

Певні пробіли у викладі історії ранньосередньовічної Болгарії характерні і для «Краткого очерка истории славян» (1915) О. Л. Погодіна. Очолюючи кафедру слов'янської філології Харківського університету з 1910 по 1919 р., О. Л. Погодін встиг опублікувати в дохарківський період своєї науково-педагогічної діяльності велику працю «История Болгарии» (1910). У новому творі, на відміну від попереднього, автор вписав минуле болгар у загальну історію слов'янських держав на Балканському півострові.

О. Л. Погодін не вказав точної дати утворення Першого Болгарського царства, а причини його падіння зводив переважно до зовнішнього фактора — завойовницької політики Візантії. Такий же намір учений приписував і всім правителям Першого болгарського царства, історія якого складалася під культурною «чарівністю» Константинополя. «І тому, — зазначав О. Л. Погодін, — не стільки створення самобутньої культури, скільки засвоєння візантійських зразків посіло перше місце в планах найбільших слов'янських государів Балканського півострова» [24, с. 96].

Виділимо у зв'язку з цим деяке протиріччя в підходах О. Л. Погодіна. Так, у його «Лекціях з історії сербської і болгарської літератур», надрукованих у 1914 р., він доводив думку про згубність для культурного розвитку болгар раннього введення в них богослужіння національною мовою і національної церкви у зв'язку з гнітючим культурним впливом Візантії. У «Короткому нарисі історії слов'ян» О. Л. Погодін розглядав процес християнізації болгар уже в іншій площині. На його думку, лише завдяки хрещенню Болгарія стає слов'янською державою, оскільки протоболгари були змушені «прийняти мову переможених — слов'ян» [24, с. 102]. Саму слов'янську мову перекладу Кирилом і Мефодієм богослужбових книг О. Л. Погодін вважав «давньоболгарською». Характерною ознакою історії Першого Болгарського царства О. Л. Погодін вважав богомільський рух,

проте, не надав розгорнутого пояснення причин його значного поширення. Незважаючи на те, що «Короткий нарис історії слов'ян» заслужено критикували вже сучасники О. Л. Погодіна, цей нарис був першим у вітчизняній славистиці оглядом історичного минулого всього слов'янського світу.

Другим після Харківського університету центром болгаристичних досліджень в Україні став Новоросійський (Одеський) університет. У 1860–1870-і рр. досягнення цього університету в галузі вивчень Першого Болгарського царства зводилися до згаданої вище доповіді В. І. Григоровича, а також до перекладу професором Ф. К. Бруном і магістрантом В. Палаузовим відомого твору К. Іречка «История болгар» (1878) [11]. Інтереси одеських учених, наприклад Ф. І. Успенського, були пов'язані головним чином з Другим Болгарським царством*. Проте вже в 1907 р. одеський професор М. Г. Попруженко здійснив повне видання знаменитого «Слова Козьми Пресвітера».

Текст опубліковано мовою оригіналу за рукописом Імператорської публічної бібліотеки. Публікацію супроводжували вступна стаття і короткі підрядкові примітки. М. Г. Попруженко надав вичерпний науковий коментар документа, автора якого вважав не тільки представником «найквітучішої пори болгарської літератури», але і «єдиним слов'янським письменником», який як очевидець надав дуже цінні дані про богомільство «у зв'язку із загальним станом болгарського духівництва і моральності народу того часу» [26, с. XIV]. На думку М. Г. Попруженка, значення Козьми Пресвітера не вичерпувалося тим, що він уміло полемізував з богомилами. Він наставляв духовних осіб, критикував «деякі темні сторони в житті болгарського суспільства», «неповагу» народу до церкви [26, с. XIV], що давало ключ до розуміння загального стану Першого Болгарського царства незадовго до його падіння.

М. Г. Попруженко вітав видання в Російській імперії праць з історії Болгарії. У своїй рецензії на працю М. Овсяного «Болгарія і болгари» він висловив надію на її швидке перевидання, зокрема в Болгарії, але, незважаючи на високу оцінку зазначеної публікації, М. Г. Попруженко відзначив, що в характеристиці Першого Болгарського царства автор «слідє у своєму викладі» О. Ф. Гільфердінгу, М. С. Дринову, Ф. І. Успенському, К. Іречку [25, з. 221].

У Київському університеті історії Першого Болгарського царства частково торкався у своїх рецензіях професор Т. Д. Флоринський. Водночас його загальні оцінки стану болгаристики досить суперечливі. Особливо це виявилось в його статті «Изучение болгарской народной старины» (1885). «Звільнення значної частини болгарської території, що недавно вчинилося, безсумнівно, посилює серед слов'янських і західноєвропейських учених інтерес до Болгарії і болгар», — підкреслював він, але в цій же статті вказував: «...У даний час усе ще не можна сказати, щоб болгарські вивчення перебували в блискучому положенні і дали дотикальні результати» [32, с. 310, 311].

* Ми навмисно залишаємо за дужками нашої публікації деякі звернення одеських і київських істориків до історії богомільства у зв'язку з їх переважно візантинознавчою спрямованістю.

Загальні концепції політичного і релігійного розвитку Першого Болгарського царства не завжди зважали на його внутрішню своєрідність і специфіку. Такий підхід виявився й в нарисі професора Київського університету О. М. Лук'яненка «Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России — в частности» (1913). Недостатньо переконливими, насамперед, є докази висунутої ним тези про те, що мешканці середньовічної Русі в культурному сенсі — не більше, ніж учні болгар [18, с. 359]. О. М. Лук'яненко вважав церковнослов'янську мову Кирила і Мефодія давньоболгарською і обстоював тезу про домінуючу роль болгарської літератури в слов'янському світі, яка з IX ст. стала популяризатором серед східних, південних і західних слов'ян культурно-релігійних ідей Візантії [18, с. 360]. Автор по суті трактував болгарську культуру як посередника візантійської. Тим самим О. М. Лук'яненко багато в чому відмовляв болгарській культурі в оригінальності і самобутності.

Історія Першого Болгарського царства розглядалася в працях і лекціях істориків церкви. Наприклад, Чигиринський єпископ Порфирій у великому нарисі «Проповедники в Болгарии, Молдовахии и Угорской Руси» (1880) навів огляд не тільки релігійної, але і політичної історії, переважно, Першого Болгарського царства. Учений слушно підкреслив дуалістичність створеної Аспарухом слов'яно-протоболгарської держави [27, с. 12], хоча і не зупинився докладно на її внутрішньому устрої. Він показав тривалість і складність процесу християнізації болгар, особливу роль у їхньому хрещенні дипломатії патріарха Фотія, заходи, яких вживали язичеські болгарські хани для викорінювання християнства. Водночас учений не навів чітких критеріїв, за якими він здійснював добір болгарських проповідників. Першим з них єпископ Порфирій вважав учня Кирила і Мефодія, Св. Климента, другим за складений «Вибір 135 слів Іоанна Златоуста» — молодшого сина Бориса, Симеона.

Загалом, дослідження в українських землях Російської імперії різних проблем історії Першого Болгарського царства відбивали ключові тенденції загальноросійської болгаристики — інтерес учених до політичних, насамперед, зовнішньополітичних проблем і визнання високої культурної місії православної Болгарії як посередниці між Візантією і слов'янством. Головним центром цих вивчень був Харківський університет. Пожвавлення інтересу до історії Болгарії варто пов'язувати в першу чергу із загостренням у другій половині 1870-х рр. ситуації на Балканах — Східною кризою, Російсько-турецькою війною 1877–1878 рр. і відновленням Болгарської державності. Хоча за своєю інтенсивністю, масштаби і науковою новизною звернення в Україні до історії Першого Болгарського царства не можна зрівняти з працями з історії Другого Болгарського царства, проте розглянутий аспект набув висвітлення в публікаціях різного формату: докторській дисертації М. С. Дринова «Південні слов'яни і Візантія в X ст.», статтях, доповідях, нарисах М. Н. Мурзакевича, І. І. Срезневського, В. І. Григоровича, О. М. Лук'яненка, О. Л. Погодіна, єпископа Порфирія, перекладі Ф. К. Бруном і В. Палаузовим праці К. Іречка «Історія болгар», рецензіїх Т. Д. Флоринського, джерелознавчій публікації М. Г. Попруженка «Слова»

Козьми Пресвітера, в курсах лекцій з історії південних слов'ян. З урахуванням стану тодішньої науки ці звернення стали значним активом загально-російської і європейської славістики, незважаючи на деякі відзначені помилки і протиріччя.

Подаліше дослідження пов'язане з поглибленим вивченням викладацької діяльності окремих болгаристів України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. В. С. (Срезневский В. И.) Вступительная лекция И. И. Срезневского в Харьковском университете 16 октября 1842 г. / В. С. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1893. — №5. — С. 110–133.
2. Венелин Ю. И. Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам / Ю. И. Венелин. — М. : Тип. ун-та, 1829. — XVI, VIII, 241, 7 с.
3. Вознесенский С. [Рец.] / С. Вознесенский // Русская мысль. — 1915. — №2. — С. 17–18 (Погодин А. А. Краткий очерк истории славян. — М., 1915)
4. Горина Л. В. Лекции по истории зарубежных славянских народов М. Дринова в Харьковском университете (1873–1906) / Л. В. Горина // Советское славяноведение. — 1983. — №6. — С. 58–66.
5. Горина Л. В. Марин Дринов — историк и общественный деятель / Л. В. Горина. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — 196 с.
6. Григорович В. И. На память о Борисе-Михаиле, праотце славянского просвещения / В. И. Григорович // Собр. соч. В. И. Григоровича. — Одесса, 1916. — С. 162–170.
7. Дринов М. С. Българска история от К. Иречка / М. С. Дринов // Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество. — 1876. — Кн. 11–12. — С. 215–227.
8. Дринов М. С. Южные славяне и Византия в X веке / М. С. Дринов. — М. : Тип. ун-та, 1876. — 152 с.
9. Завадский-Краснопольский А. Влияние греко-византийской культуры на развитие цивилизации в Европе / А. Завадский-Краснопольский. — К. : Тип. ун-та, 1866. — 127 с.
10. Ильинский Г. А. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/1909 уч. г. в Харьковском императорском университете / Г. А. Ильинский. — Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1909. — 208 с.
11. Иречек К. История болгар / К. Иречек ; [пер. Ф. К. Бруна и В. Н. Палаузова]. — Одесса : Тип. А. Нитче, 1878. — 786 с.
12. Кадеев В. И. Балканистика в Харьковском университете (1805–1917) / В. И. Кадеев, С. Ю. Страшнюк // *studies Balkaniques*. — 1991. — №3. — С. 38–51.
13. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній дулиці України (остання третина XVII — початок XX ст.) / С. А. Копилов. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. — 464 с.
14. Кульбакин С. М. История славян / С. М. Кульбакин. — Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1908. — Ч. 1. — 124 с.
15. Курс лекций по истории славянских народов профессора М. Дринова по курсу «История южных славян» / М. С. Дринов // Центральный государственный архив Украины в г. Киеве. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Д. 36. — 42 л.
16. Лаптева А. П. История славяноведения в России в XIX в. / А. П. Лаптева. — М. : Индрек, 2005. — 848 с.

17. Лиман С. И. Идеи в лагах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. — Х. : ХГАК, 2009. — 688 с.
18. Лукьяненко А. М. Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России — в частности / А. М. Лукьяненко // Труды Киевской духовной академии. — 1913. — Т. 1. — С. 355–381.
19. Максимович М. Откуда идёт Русская земля / М. Максимович. — К. : Тип. ун-та, 1837. — 148 с.
20. Минкова Л. Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и българското възраждане / Л. Минкова // Исторически преглед (Българска академия на науките). — 2003. — №1-2. — С. 129–154; №3–4. — С. 119–148.
21. Митряев А. І. До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славіста / А. І. Митряев, О. М. Сурков // Вісник Харківського університету. — 1978. — №167. — С. 66–73.
22. Мурзакевич Н. Н. Нынешнее состояние просвещение у болгар / Н. Н. Мурзакевич. — СПб. : Тип. императорской Академии Наук, 1838. — 12 с.
23. Певницкий В. Западный взгляд на болгарский вопрос / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1861. — Т. 2. — С. 271–303.
24. Погодин А. А. Краткий очерк истории славян / А. А. Погодин. — М. : Изд. Г. А. Лемана, 1915. — 124 с.
25. Попруженко М. Г. [Рец.] // М. Г. Попруженко // Журнал Министерства народного просвещения. — 1901. — №11. — С. 221 (Обвяный Н. Болгария и болгары. СПб., 1900).
26. Попруженко М. Г. Св. Козмы Пресвитера Слово на еретики и поучение божественных книг / М. Г. Попруженко // Памятники древней письменности и искусства. — 1907. — Т. 167.
27. Порфирий, епископ Чигиринский. Проповедники в Болгарии, Молдовлахии и Угорской Руси / Порфирий // Труды Киевской духовной академии. — 1880. — №9. — С. 1–56.
28. Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. — М. : Наука, 1979. — 429 с.
29. Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. — М. : Наука, 1988. — 400 с.
30. Срезневский И. Очерк книгопечатания в Болгарии / И. Срезневский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1846. — Ч. 51. — С. 1–28.
31. Страшнюк С. Ю. Болгаристика в Харківському університеті (1805–1869) / С. Ю. Страшнюк // Проблеми слов'язознавства. — Львів, 1990. — Вип. 42. — С. 119–126.
32. Флоринский Т. Д. Изучение болгарской народной старины / Т. Д. Флоринский // Университетские известия. — 1885. — №9. — С. 310–330.

Надійшла до редколегії 26.08.2011 р.